

Трибуна молодого вченого

УДК 821.161.2

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ РОМАНУ «МАСКИ ОПАДАЮТЬ ПОВІЛЬНО» СТЕПАНА ПРОЦЮКА

INTERTEXTUAL ELEMENTS OF THE NOVEL «MASKY OPADAIUT POVILNO (MASKS FALL SLOWLY)» BY STEPAN PROTSIUK

Комарницький Є. П.

orcid.org/0009-0001-0894-5055

здобуває ступеня доктора філософії

Вінницького державного педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського

Творчість Степана Процюка — яскравий приклад осучасненої подачі біографій класиків української літератури для нового покоління. Статтю присвячено дослідженню інтертекстуальних елементів у романі про Володимира Винниченка «Маски опадають повільно». Деталізація та розкодування міжтекстових знаків-маркерів слугує допоміжним фактором у розумінні впливу зовнішніх чинників на життєву позицію головного героя. Роман привертає увагу в контексті сучасної психобіографічної прози, адже вміщує велику кількість символів та кольорів. У дослідженні виявлено і проаналізовано специфіку художнього зображення Володимира Винниченка, складного корпусу його переживань, емоцій, секретів творчості тощо. Митець філігранно використовує психологізм і глибокий трагізм оповіді, що додає романам ще більшої символічності образів, метафоричності та кольоронастрою. Роман «Маски опадають повільно» є суб'єктивним сприйняттям, моделюванням світобачення В. Винниченка. Степан Процюк намагається показати головного героя не месією світу, а людиною яка теж переживає й має досить багато психологічних травм, які в подальшому лиш посилюються. Обраний літературознавчий підхід дає змогу розкрити постать головного героя, зрозуміти суперечливість психосвіту митця.

Ключові слова: психобіографічний роман, реалістично-психологічна проза, інтертекстуальність, алюзія, ремінісценція, епістолярій, міфологема, біографічний роман.

The works of Stepan Protsiuk are vivid examples of a modernized presentation of the Ukrainian literature classics for a new generation. The article is devoted to the study of intertextual elements in the novel about Volodymyr Vynnychenko «*Masky opadaiut povilno (Masks Fall Slowly)*». Detailing and decoding of intertextual markers serves as an auxiliary factor in understanding the influence of external factors on the protagonist's life position. The novel attracts attention in the context of contemporary psychobiographical prose because it contains a large number of symbols and colours. The study reveals and analyses the specifics of Volodymyr Vynnychenko's artistic portrayal, the complex corpus of his experiences, emotions, secrets of creativity, etc. The artist uses psychologism and deep tragedy of the narrative in a filigree manner, which adds even more symbolism, metaphor and colour to his novels. «*Masky opadaiut povilno (Masks Fall Slowly)*» is a subjective perception of the Ukrainian classic, a modelling of his worldview. Stepan Protsiuk tries to show the protagonist not as a messiah of the world, but as a person who also experiences and has a lot of psychological traumas, which only get worse in the future. The chosen literary approach makes it possible to fully reveal the protagonist's personality and understand the contradictions of the artist's psychological world.

Keywords: psychobiographical novel, psychological realism prose, intertextuality, allusion, reminiscence, epistolary, mythologeme, biographical novel.

Постановка проблеми. Літературознавство дедалі частіше виявляє інтерес до психологізму, формуючи цим певний науковий підхід у творах певної доби. Яскравим підтвердженням історико-літературних традицій в інтертекстуальному аспекті слугує психобіографічна трилогія Степана Процюка, до якої належить роман «Маски опадають повільно». Розповідь про українських класиків є суб'єктивним сприйняттям, моделюванням їх світобачення. С. Процюк намагається показати головних героїв не месіями світу, а людьми, які теж переживають й мають психологічні травми, які в подальшому лише поглиблюються.

Головні герої проходять крізь призму життя С. Процюка та постають перед читачем сповнені трагізму.

«Психобіографічна трилогія» («Троянда ритуального болю», «Маски опадають повільно», «Чорне яблуко») — яскравий приклад жанрових модифікацій роману. Автор активно використовує міжтекстові конструкції — уривки з листів, рядки народних українських пісень, алюзії, ремінісценції, біблійні мотиви. Кожен елемент унікальний, що в сукупності дає можливість по-новому прочитати постать головного героя, побачити його вразливим і таким же як інші, а не піднесеним на п'єдесталі слави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Популярність сучасної біографічної літератури зумовлено новим прочитанням життя та творчості видатних постатей крізь призму світобачення автора. Психобіографічні романи С. Процюка мають вагомий доробок критичних студій, серед дослідників: Є. Баран, О. Гольник, Л. Горболіс, Б. Пастух, Г. Поліщук, Л. Рухленко, І. Славінська, О. Соловей, А. Черниш, Л. Скорина, Р. Харчук, Р. Чопик.

Постановка завдання — проаналізувати інтертекстуальні елементи роману «Маски опадають повільно» С. Процюка, розглянути специфіку художнього зображення постаті митця в українській біографістиці.

Виклад основного матеріалу. Літературознавець Р. Гром'як у словнику-довіднику зазначає: «Роман біографічний — жанровий різновид роману, в центрі опису якого — життя певної історичної особи — вченого, полководця, письменника, митця, суспільного діяча тощо. Біографічний роман спирається на документи, водночас значна роль у ньому відводиться художньому вимислу, який белетризує твір, нерідко заповнює прогалини у біографічних даних» [1, с. 603]. Головною рисою психобіографічного роману є не детальна та чітка фіксація подій і фактів із життя митця, а можливість створення психологічного портрету крізь призму світосприйняття автора.

Яскравим представником української літературної біографіки є С. Процюк. Романи митця є символічними, вимагають глибинного розуміння та аналізу. Письменник використовує об'ємний діапазон міжтекстових елементів, які можна простежити крізь цитати, алюзії, ремінісценції, формуючи свій певний ідіостиль.

Психобіографічна трилогія — яскравий приклад романів у стилі психобіографії. Унікальність та новаторство стилю у критичних

працях відзначили І. Андрусяк, Є. Баран, Л. Горболіс, В. Карп'юк, В. Куюмурджи, Б. Пастух, Л. Скорина, І. Славінська, О. Соловей, Р. Харчук та ін. Романи об'єднані наскрізним проникненням у психіку, підсвідоме вразливої душі письменника.

О. Соловей у книзі «Випадок Степана Процюка (Пролегомени до вивчення творчості)» досить філігранно характеризує спробу автора зобразити творчість В. Винниченка у стилі психобіографізму: «Він уже написав про Стефаніка, і написав так, що в читача місцями волосся рухалось на голові. Не від страху, звичайно, і навіть не від болю. А через усвідомлену, врешті, власну причетність до того великого та непересічного, яким виявляється український духовний всесвіт. Можливо, невдовзі він напише про Архипа Тесленка. А сьогодні — новий роман, белетризована біографія одного з найскандальших модерністів першого українського призову, прозаїка і драматурга Володимира Винниченка» [3, с. 58].

Попри схожість композиційної побудови та особливості зображення психології митця автор у романі вдається до алегоричних та оніричних укралень. У розвідці «Який-небудь інший сад і його неможливість» О. Соловей зазначає: «Ця книга про Винниченка є передовсім книгою про самотність і страх, про ту суму внутрішньої боротьби людини модерної, без якої не буває людини глибокої, чесної та природної. По суті, С. Процюк подає на читацький розсуд не так образ письменника-новатора європейського, без перебільшення, рівня, як ексцентричного невротика, вперше в україністиці створивши психографію цієї людини з відчутно драматичною долею» [3, с. 59 – 60]. Митець філігранно поєднує біографію, сповідь, автокоментування, епістолярій та мемуари. С. Процюк намагається більшою мірою відобразити не канонічний образ митця, а опираючись на щоденники письменника прослідкувати світобачення В. Винниченка тоді та зараз, пропустивши крізь призму свого розуміння.

За словником-довідником Р. Гром'яка: «Інтертекстуальність — це основне поняття текстології постструктуралізму для виявлення форм і напрямів письма (цитата, центон, ремінісценція, алюзія, пародія, плагіат, трансформація, стилізація тощо)» [1, с. 309].

У романі С. Процюк вдається до застосування мотивів видіння, для прирівняння Володимира Винниченка до месії. З цією метою з'являється астро-фізичний образ-символ — комета (ніби Віфлеємська

зірка, потужна сила, що з'являється у найважливіші життєві моменти митця й охороняє): «Вночі над Єлисаветградом на кілька хвилин зависла комета, яка мала химерну форму. Стара повитуха визирнула у вікно і відразу почала хреститися: — Свят-свят! Появляються знаки... Я їй казала про цього мальчика... Це небесне начиння йому підморгує, ма'ать, вітає із приходом у світ...» [2, с. 6].

Ще одним ключовим образом-символом виступає маска, яка переслідує Володимира Кириловича усе життя: «Його маски, що служили захистом замолоду, були звичкою у зрілі роки, але стали зайвими в пору падолисту життя, опадали повільно» [2, с. 298], «За ними було важко, майже неможливо впізнати мессіанське лице того, хто утримував усі ці парсуни в одній особі» [2, с. 283], В. Винниченко з метою самозахисту вразливої душі «створював маски»: «Він багато помилявся, бо розмах мети був непосильний для однієї людини. Якщо навіть він втікав від материнського комплексу нелюбові, то таких утікачів були одиниці. Маски невротика і Мефістофеля, політичного лідера й успішного письменника, художника і публіциста, женозвабника й експериментатора над душами то оживали, то пригасали. Одна перекривала іншу» [2, с. 283].

Звертається у романі автор і до давньогрецької міфології — вводячи образи Зевса, Діоніса, Аріадни, Орфея, Сцилли й Харибди, напівміфічного царя Сізіфа, а також ремінісценцію на Троянське царство в канву тексту: «Міф допомагає жити. Він є їхніми милицями і їхньою стійкою ілюзією жіночого щастя. Важко бути живим втіленням міфу...» [2, с. 114]; «Послідовників великого Діоніса серед чоловіків не так і багато. Тим паче Володимир не був чистим діонісійцем-звабником. Він шукав ту, яка могла б усе поєднати...» [2, с. 11]; «Може, ти би створив ідеальну країну УТ, Україну Троянську, де м'яка, тепла і трохи вайлувата ментальність сполучилася б із античною героїкою, трагіком і первісністю? І ти, о новітній докторе Моро, витворив би інший тип української людини, виконавши до кінця свою натхненну місію?» [2, с. 34 – 35]; «Снилося, що він — один з Титанів. Або Геракл. Напівбог, якому боляче дошкуляє земна недосконалість» [2, с. 188]. Окрім міфічних образів автор акцентує на біблійному образі Вічної Жінки, матріархальної жриці, Всесвітові жіночому, Єві й навіть Великій Матері: «З невідомого потягу на великому вокзалі мала вийти Вічна Жінка. Він уже довго чекав на її прихід» [2, с. 124]; «Все буде гарно

і тихо.. спокійна праця, пожертвувана Великій Матері і її бідним дітям... у природі і на твоїй душі урочиста тиша і сподівання...» [2, с. 294]; «Може, це була страдницька посмішка Великої Жриці. Мати Євдокія нависла тінню над тінями і світлом над світилами» [2, с. 137].

Стійким інтертекстуальним конструктом у романі виступає фразеологізм «між Сциллою і Харибдою». Автор уводить даний вислів-образ із метою зображення метушливості та безвихідності душі Володимира Винниченка. Митець усе життя провів у роз'їздах та пошуках себе як особистості, постійно переховуючись за масками від свого власного «Я»: «Ти всюди чужий, завжди знаходишся між Сциллою і Харибдою, між Малоросією і Великоросією, між сумнівами і незламністю, завжди у пошуках небагатьох рідних тобі душ і дорогих облич...» [2, с. 136]; «Вони — вічні підлітки, ці юні дорослі, ці молоді старці. Бо Сцилла і Харибда теж врешті обдаровує їх печаттю синтезу невідповідностей...» [2, с. 196]; «Його завжди підозрювали в чомусь. Він був чужий усім. Жити поміж Сциллою і Харибдою — його природний стан. Іноді ця окремішність пригинала його до землі» [2, с. 297].

Літературний критик О. Соловей зауважує: «Степан Процюк — письменник, що у своїх романах (зрештою, як і в есеях, і у колишніх віршах, поемах) небезпечно баянсує поміж Сциллою натуралізму та Харибдою всесвітнього жаху, який усвідомити здатні хіба що обрані... Це щастя мистецьке називається експресіонізмом — бачити суть речей, прагнути щось змінити й одночасно мати цілковите розуміння того, що змінити нічого не можна» [4].

Невротичні стани В. Винниченка значною мірою відображались на стилі життя письменника. Дитячі травми та образи не давали повною мірою відчутти себе долюбленим, а отже викликали нарцисистичні настрої. Володимир Кирилович усе життя знаходився у стані тривоги та неспокою. Саме ці два асоціативні образи показує читачеві С. Процюк, подаючи їх інтертекстуально та метафорично, як образ Карлика та Заклятого клубка: «...гідкий нарцисичний Карлик... погрався і покинув...цей експериментатор, що поволі вбиває його живу душу» [2, с. 46], «Просто всередині у нього живе Заклятий клубок. Так він називає свої страхи та тривогу... який він бачить кожноденно, щогодинно, на кожному кроці» [2, с. 110], «поклоніння додавало сили і живило нарцисичного Карлика всередині. Карлик був потворним і примхливим. Він хотів абсолютної відданості та покори...» [2, с. 115].

На думку С. Процюка, Заклятий клубок (асоціацій тривоги і неспокою душі В. Винниченка) був лише поживою для Карлика. У Винниченкові постійно відбувалась внутрішня боротьба Карлика — уявлення власної малості, меншовартості, комплексу неповноцінності.

У романі багато згадок про історичних осіб, діячів культури та політиків. Про кожного з яких читач дізнається як з листування, так і з мемуарів чи власних спогадів Володимира Кириловича. Особливу увагу автор відводить Адольфу Гітлеру та Йосифу Сталіну. На думку головного героя, саме вони спровокували цивілізаційну деструкцію. Володимир Кирилович усе життя був у пошуках себе, своєї філософії конкордизму, що було вимушеним кроком, спричиненим ідеологією тоталітаризму вищезгаданих діячів: «Людство важко хворе. Твій конкордизм — це система правильного облаштування життя, підсумок твого досвіду. Навколо — безкрає море дискордизму, тобто егоїзму, вузьких поглядів на життя, навіть відсутність справжнього інтересу до свого здоров'я» [2, с. 262]. Сталін та Гітлер виступають маркерами-тригерами, що змусили митця усе життя шукати своє «Я»: «Кажуть, намісник бога СРСР — Сталін — іноді клопочеться про старих друзів, власноруч надсилає їм суп, іноді картинно приходять до них в гості в комуналки. Зате іншою рукою підписує накази про їхні арешти» [2, с. 259]; «Між богом Адольфом і богом Йосифом, як саркастично називаєш їх у щоденниках, ти віддаєш перевагу Йосифові» [2, с. 262]; «... бо до влади прийшов Гітлер. Ти ніколи не мав ілюзій стосовно цього містичного шамана, як його називав доктор Юнг, і розумів, що твої драматичні рефлексії не потрібні тоталітарній ідеології» [2, с. 246]. Постаті диктаторів виробили у В. Винниченка непереборне бажання сконструювати власну стоїчну життєву філософію.

Не менш цінними у романі «Маски опадають повільно» є інтертексти у вигляді листів. С. Процюк навмисно використовує їх, для більш детальної передачі атмосфери взаємостосунків між співрозмовниками. Яскравими прикладами можуть слугувати монологи Чикаленка та Винниченка виокремлені в окремі розділи: «Я давно хотів з вами познайомитись. У вас є щось таке, що притягує людей. Наша література бідна на яскраві таланти... Я би дуже хотів, Володю, щоб ви стали тим українським письменником, який зможе і себе матеріально забезпечити, і щось важливе сказати людям...» [2, с. 163].

С. Процюк активно застосовує ремінісценції («... відчутний у літературному творі відгомін, здійснюване автором нагадування про більш ранні літературні факти» [2, с. 576].) на твори самого ж автора, заглиблюючи читача в творчість В. Винниченка: «Це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції», — так ти напишеш пізніше у «Відродженні нації» [1, с. 200].

Висновки. У романі «Маски опадають повільно» С. Процюк філігранно поєднує біографічний матеріал із психологічним. Інтертекстуальні вкраплення лише підсилюють емоційну палітру від прочитаного. Автор роману показує читачеві постать, раніше не відому загалу. Саме завдяки художнім прийомам інтертексту читач може повноцінно проникнути в роздуми та свідомість В. Винниченка. Введення міфологем, астро-фізичних конструктів, образів-символів та знакових історичних постатей дозволяє дешифрувати численні культурно-національні коди, які сприяють цілісному формуванню психологічного портрета та глибшого розуміння суперечливості В. Винниченка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Літературознавчий словник-довідник; ред. Р. Гром'як [та ін.]. 2-ге вид., виправ., доп. Київ : Академія, 2007. 752 с.
2. Процюк С. Маски опадають повільно : Роман про Володимира Винниченка. Київ : Академія, 2011. 304 с.
3. Соловей О. Орґазм і відчай : Випадок Степана Процюка (Пролеґомени до вивчення творчости). Вінниця : Простір Літератури, 2017. 136 с.
4. Темна О. Степан Процюк (1964) – письменник, якого вважають одним із контроверсійних сучасних письменників-інтелектуалів. *gromadaskhid.com*. URL: <https://gromadaskhid.com.ua/13-serpnya/> (дата звернення: 23.09.2023).